

Het kapitalisme als kwetsbare orde

De radicale implicaties van maatschappelijk verantwoord ondernemen

Wim Dubbink

Onlangs is in Nederland de organisatie Samenleving en Bedrijf opgericht (www.samen.nl). Zij stelt zich ten doel maatschappelijk verantwoord ondernemen (MAVO) te bevorderen. Leden en bestuur zijn geen militante actiegroepen maar organisatiegenoten van grote Nederlandse, internationale bedrijven als ABN-AMRO en de Rabobank. Samenleving en Bedrijf tekent de stemming rond MAVO in de moderne westerse samenleving. Het onderwerp is breed gedragen en salonfähig. Veel (grote) ondernemingen, van Shell tot Johnson en Johnson, willen te boek staan als verantwoordelijke organisatie.

In de wetenschap en de publieke opinie wordt MAVO nogal eens beschreven als een nieuw verschijnsel; als iets dat pas recentelijk in de belangstelling is komen te staan (Noordegraaf en Van Workum 2000, 10; Bussink 2001). Het blijkt echter vrijwel de gehele twintigste eeuw bediscussieerd. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw stond die aandacht mede in het teken van de arbeidsomstandigheden van de (blanke) blauweboordarbeider en zorgde de grote depressie voor een opleving van het debat. In de eerste decennia van de twintigste eeuw voltrok zich tevens de scheiding tussen eigendom en management. Menig auteur betrok deze ontwikkeling bij het thema MAVO. Zo achtte de econoom Keynes de scheiding vanuit een publiek oogpunt wenselijk. Managers hadden naar zijn mening meer afstand tot een onderneming dan een eigenaar-directeur. Ook zouden zij minder doordrenkt zijn van een absoluut streven naar winst. Daarom houden managers volgens Keynes meer rekening met de belangen van andere partijen (Keynes 1926, 42-43; zie ook Dodd 1932; Dewey 1932, 424). In lijn met gedachten als deze ontwikkelde zich in de jaren dertig de zogeheten 'balanstheorie', de oude broer van de huidige stakeholdertheorie. Volgens deze theorie worden ondernemingen geacht rekening te houden met meerdere partijen in hun omgeving (zie ook Katz 1960; Walton 1967, 1-17).

Het debat vlamde weer op tussen 1965 en 1980. De zich emanciperende burgers kregen meer oog voor discriminatie, onderdrukking, milieuproblemen en andere schaduwzijden van de westerse beschaving. Op zoek naar oorzaken en boosdoeners keken velen naar de vrije markt. Bij sommigen leidde dat tot pleidooien voor MAVO, bij anderen tot radicale – neomarxistische – kritiek op 'het systeem' of 'het kapitalisme'. De scheidslijn tussen deze twee typen van kritiek was lang niet altijd even scherp. Het bedrijfsleven zag die zeker niet altijd en reageerde nogal eens ver-

ontwaardigd, sceptisch of schichtig op kritiek vanuit de samenleving (Votav en Sethi 1969, 6).

Zo kwam in de jaren zestig en zeventig de verkoop door grote multinationals als Nestlé van moedermelkvervangende producten (Infant Formula) in ontwikkelingslanden onder toenemende maatschappelijke kritiek te staan van onder andere kerkelijke instellingen. Deze verweten Nestlé en de andere producenten onder andere dat zij hun product verkochten in een context die daar niet op was berekend. Het water dat de moeders gebruikten om het product aan te maken, was veelal niet schoon genoeg. Daardoor deed het product kinderen soms meer kwaad dan goed. Interessant in dit verband is vooral dat Nestlé zoveel moeite had de kritiek en de critici scherp in het vizier te krijgen. Zo deed een woordvoerder van Nestlé tijdens een hoorzitting in de Amerikaanse senaat de zaak af als rumoer van een aantal linkse figuren die proberen de mooie westerse vrije markt te torpederen. Hij werd onderbroken door senator Kennedy die hem erop wees dat aan de geloofsbrieven van de kerk niet hoeft te worden getwijfeld (McComas 1988, 71).

De belangstelling voor MAVO resoneert dus al een eeuw door de westerse samenleving. Toch mogen we het huidige debat geen kloon van het verleden noemen. Wat de inhoud van het debat betreft bestaan er grote verschillen met het verleden. Thema's als duurzaamheid, discriminatie en multiculturaliteit kwamen vroeger in het debat niet voor. Wat de context aangaat, verschilt het huidige debat ook van eerdere edities. Waar in de jaren zeventig op het niveau van de praktijk het streven naar MAVO nogal eens vermengd was met een radicale kritiek op de westerse samenleving (Vogel 1975; zie ook Van Luijk 1999, 360), daar zien we tegenwoordig dat grote organisatieadviesbureaus als KPMG MAVO 'verkopen' en sla je als ondernemer zeker geen modderfiguur als je bekent dat volgens jou het leven om meer gaat dan winst maken (Albrechts 1999). Veel bedrijven achten MAVO wenselijk, noodzakelijk of in ieder geval onvermijdelijk.

Op het niveau van de (wetenschappelijke) theorievorming over MAVO zien we ook een omslag ten opzichte van de jaren zeventig. Het lijkt alsof het denken over MAVO zijn radicale angel kwijt is. Pleidooien voor MAVO vinden nog maar sporadisch hun 'logisch' eindpunt in de constatering dat eigenlijk alles anders moet, dat 'het systeem' niet deugt, kortom, dat MAVO verregaande implicaties heeft voor de theorie en praktijk van het kapitalisme. Uit menig hedendaags pleidooi rijst het beeld dat we MAVO nog het best kunnen vergelijken met *business as usual plus*, het is gewoon zaken doen, maar dan ingebed in een fatsoenlijk en normatief kader (Van Luijk en Schilder 1997). Het nieuwe product van Shell, Pura kan wat dit aangaat symbool staan voor het huidige denken over MAVO: het is gewoon benzine maar net iets schoner voor het milieu, net iets beter voor de motor en – overigens – net iets duurder ook.

MAVO als radicale ideologie?

In dit artikel zullen vraagtekens worden geplaatst bij de gematigde uitstraling van de hedendaagse pleidooien voor MAVO. Ik wil laten zien dat het denken over MAVO zo'n gematigde uitstraling heeft omdat de huidige theorievorming weinig aandacht besteedt aan de implicaties ervan. Wanneer men het vizier op deze implicaties richt, blijkt dit denken wel degelijk een radicale angel te hebben. MAVO, zo zal ik betogen, vereist een herijking van het laattwintigste-eeuwse denken over de ordening van de vrije markt. Maar eerst een paar conceptuele en methodische verhelderingen.

Ten eerste. Het hedendaagse denken over MAVO is sterk normatief geladen en bevat zowel pleidooien voor als tegen. Wanneer in dit artikel wordt gerefereerd aan de theorievorming over MAVO, dan wordt uitsluitend bedoeld op de pleidooien voor MAVO (tenzij anders aangegeven).

Ten tweede. De term 'vrijemarktorde' of 'kapitalisme' refereert in dit artikel niet aan de markt als specifiek onderdeel van de moderne samenleving maar aan een *type samenleving* waarin de markt een centrale plaats inneemt. Naast de markt bevat een vrijemarktorde of kapitalistische samenleving ook nog de *civil society* en het openbaar bestuur als sferen.

Ten derde. MAVO is tegelijkertijd een theorie en een praktijk. Mijn argumenten inzake de radicale implicaties van MAVO betreffen vooral het eerste niveau: MAVO heeft verstrekkende gevolgen voor het *denken over het kapitalisme*. Praktisch gezien zijn de implicaties van MAVO veel minder radicaal, zo zal ik betogen.

Tot slot de normatieve inzet van dit artikel. Attenderen op de radicale implicaties van MAVO is strikt genomen niet iets nieuws. Friedman (1970) en Baumol (1975) hebben ieder een beroemd artikel geschreven met eenzelfde strekking. MAVO impliceert volgens Friedman dat private partijen zich in de private sfeer inlaten met publieke vragen. Daarmee tast het de strikte scheiding tussen de publieke en de private sfeer aan. Dit zal leiden tot een te grote greep van het openbaar bestuur op de markt (de private sfeer) en dus tot socialisme, aldus Friedman. Baumol stelt dat op een perfecte markt feitelijk geen ruimte is voor MAVO aangezien actoren door de marktucht geen handelingsvrijheid hebben. Bovendien zou MAVO onwenselijk zijn omdat een perfecte markt door de werking van de onzichtbare hand een sociaal optimale situatie tot stand brengt. MAVO kan die goede werking van de markt alleen maar verstoren.

Baumol en Friedman proberen dus een *analytisch* punt te scoren: MAVO is strijdig met de vrijemarkttheorie. Maar ze leggen tegelijk ook een normatieve claim. De spanning tussen MAVO en de gangbare theorie over het kapitalisme wordt opgeheven door MAVO aan de kant te schuiven. MAVO is in hun ogen ongewenst en/of onnodig. Veel critici van Baumol en Friedman nemen normatief de omgekeerde positie in door MAVO juist te verdedigen (zie Donaldson 1982, Stone 1977). Dit blijft echter een onvruchtbaar debat zolang zulke normatieve voor- en afkeuren niet gereleerd worden aan de theorievorming over de markt zelf. Precies dat is wat ik hier

wil doen. Net als die critici ben ik van mening dat MAVO in de hedendaagse werkelijkheid nodig en gewenst is. Maar dat kan niet zonder gevolgen blijven voor de gangbare theorie over de vrije markt. De theoretische spanning tussen MAVO en het gangbare denken over het kapitalisme moet worden opgeheven door een vernieuwing van dat denken. Er dient in het denken over de vrijemarktorde conceptueel ruimte gemaakt te worden voor MAVO. Daarmee neem ik een positie in die tegengesteld is aan Friedman en Baumol, maar die ook afwijkt van het al te gemakkelijke idee dat MAVO *business as usual plus is* – alsof MAVO binnen het denken over de vrije markt zo maar even meegenomen kan worden.

Maatschappelijk verantwoord ondernemen gedefinieerd

Hedendaagse auteurs die we kunnen beschouwen als gerenommeerde, hedendaagse pleitbezorgers van MAVO zijn Paine (1997), Donaldson (1982), Donaldson en Dunfee (1995), Freeman (1984), Stone (1975), Van Luijk en Schilder (1997), Selznick (1992), Frederick, Post, Davis (1992) en Post, Lawrence en Weber (1999), Ulrich, (1994 en 1997), Steinmann en Löhr (1991). Een grove definitie van MAVO die op basis van hun werk kan worden gemaakt, luidt dat marktorganisaties een bepaalde verantwoordelijkheid dragen voor publieke kwesties, die verder gaat dan de eisen die de wet en het fatsoen stellen. Een meer precieze en systematische definitie kan worden verkregen door MAVO in het licht te plaatsen van gangbare liberaal-democratische noties over de rechten en plichten van maatschappelijke actoren.

Het streven naar MAVO bindt een marktactor aan vier eisen. Een marktactor die maatschappelijk verantwoord wil ondernemen, houdt zich in de eerste plaats aan alle geschreven en ongeschreven regels van het recht. Hij houdt zich aan de wet en het fatsoen. Deze eerste eis volgt uit het liberaal-democratische principe dat een vrije samenleving alleen kan bestaan als een ieder zich aan de wet houdt. Karl Homann (1994), een gerenommeerd deelnemer aan de Duitstalige discussie, reduceert MAVO in belangrijke mate tot deze eerste eis. Aangezien de handelingsvrijheid van actoren op de markt beperkt is, kunnen we volgens hem niet erg veel eisen van actoren. Systematisch gezien is deze positie niet erg sterk. Ook de sceptici of tegenstanders van MAVO zoals Baumol en Friedman zijn van mening dat marktactoren zich aan de wet en de regels van het fatsoen dienen te houden. MAVO tot deze eis beperken, slaat de discussie dan ook dood en gaat voorbij aan het feit dat de discussie over MAVO juist is begonnen als een kritiek op de idee dat actoren op de markt slechts een beperkte publieke verantwoordelijkheid dragen.

Veel pleitbezorgers voor MAVO maken een onderscheid tussen een ondernemingsstrategie waarbij ondernemingen zich houden aan de wet en het fatsoen, en een strategie die méér inhoudt. Dat 'méér' benoemen zij dan als MAVO. Zo maakt Paine bijvoorbeeld het onderscheid tussen een *compliance strategy* en een *integrity strategy* (1997) en onderscheidt Stone verantwoordelijkheid als *following the rules* en *autonomy*

(1975, 115). Het bekende onderscheid tussen *shareholdermodel* en *stakeholdermodel* kan men ook in dit licht bezien (zie onder andere, Freeman 1984). Maar waaruit bestaat dat 'méér' concreet?

Baumol, de neoklassieke criticus van de meeste pleidooien voor MAVO (Baumol 1975; Baumol en Batey Blackman 1991), verwoordt een extra eis. Gezagsgetrouwheid van burgers is volgens hem geen voldoende voorwaarde voor het kunnen bestaan van een vrijmarktordening. De wetten moeten ook adequaat zijn. Aangezien goede wetten mensenwerk zijn, stelt Baumol dat in een liberaal-democratische orde op elke actor de verplichting rust om op een integere manier in het publieke debat te staan. Dit houdt om te beginnen in dat organisaties een *attenderende taak* hebben. Zij dienen de politiek en het publiek te waarschuwen als in hun sector situaties optreden die schadelijke effecten hebben en/of regelgeving behoeven. Maar ook als deze debatten hun eigen sector aangaan, dienen marktpartijen op een integere manier in publieke debatten te staan. In dergelijke discussies hebben zij een *faciliterende taak*. Zij dienen asymmetrieën in de informatievoorziening tegen te gaan. Homann (1994) noemt dat de republikeinse plicht van organisaties. Deze politieke plicht zien we ook in het werk van sommige andere pleitbezorgers verwoord (Donaldson 1982, 51; Ulrich 1994; Drucker 1974, 334). Vreemd genoeg wordt de eis echter niet in alle hendaagse pleidooien expliciet gemaakt. Gegeven de nadruk op zaken als *citizenship* (bijvoorbeeld Van Luijk en Schilder 1997) en *openheid* (bijvoorbeeld Paine 1997) neem ik echter aan dat deze eis wel impliciet is in de meeste pleidooien.

Een derde eis waaraan een maatschappelijk verantwoorde onderneming moet voldoen, wordt opnieuw verwoord door een auteur met een enigszins gereserveerde opvatting over MAVO: Peter Drucker. Volgens hem mogen ondernemingen in de moderne samenleving worden gehouden aan het principe *primum non nocere* – geen schade toebrengen (Drucker 1974, 366 en 326). Deze eis past goed in de liberaal-democratische morele theorievorming. Het schadebeginsel vormt één van de belangrijkste uitzonderingen op de regel dat de vrijheid van een individu niet mag worden geschonden (Mill, 1863; Beauchamp 1991, 389). We vinden dit beginsel steeds weer terug in pleidooien voor MAVO. Freeman en Evan formuleren in hun stakeholdertheorie bijvoorbeeld twee fundamentele uitgangspunten, *the principle of corporate rights* en *the principle of corporate effects*. Het eerste zegt dat een onderneming de rechten van een andere actor niet mag schenden; het tweede dat een onderneming verantwoordelijk is voor de effecten van zijn handelingen op andere actoren (Freeman en Evan 1995, 149). Beide uitgangspunten ademen de geest van het schadebeginsel. Andere auteurs waar we dit beginsel tegenkomen zijn Van Luijk en Schilder (1997, 45) en Donaldson (1982, 51-52) – zij het iets genuanceerder geformuleerd dan bij Drucker: er wordt nu gesproken van het 'zo veel mogelijk minimaliseren van schade'.

Zulke nuanceverschillen duiden erop dat de precieze invulling van het schadebeginsel geen *sine cure* is. Welke rechten en belangen mogen niet worden geschaad? Geen enkele? Dan zouden iemands gevoelens van jaloezie bijvoorbeeld ook niet mogen worden aangetast. En om wiens belangen gaat het? Ook hier is de gedachte dat

niemands belangen mogen worden geschaad te makkelijk. Een concurrent economisch schade berokkenen door goedkoper dan hem te produceren, kan in de context van een markt moeilijk als onverantwoordelijk handelen worden aangemerkt. Afgezien van zulke meningsverschillen over de precieze invulling ervan kan de grote meerderheid van pleitbezorgers van MAVO zich vinden in de volgende formulering van het schadebeginsel: een marktpartij mag de situatie van klanten, leveranciers, employees en derden (buitenstaanders) niet verslechteren voorzover deze situatie wordt beschermd door juridisch erkende rechten en de cultureel erkende belangen.

Moeten we nog meer eisen stellen? Drucker (1974, 341-342) toont zich gereserveerd. Hij stelt dat we ondernemingen niet verantwoordelijk mogen houden voor kwesties waar ze causaal buiten staan en waar voor de onderneming geen bedrijfskansen liggen. Dat zou economisch irrationeel en dus altijd onverantwoordelijk zijn. De kans dat er uiteindelijk wat goeds van komt, schat hij ook erg laag in. Drucker wijkt met deze stellingname af van veel hedendaagse pleidooien over MAVO. Daarin eist men van ondernemingen ook een actieve opstelling als het gaat om algemene maatschappelijke en publieke vraagstukken waar de onderneming causaal buiten staat. Te denken valt aan vraagstukken als werkloosheid, discriminatie, achterstandswijken etcetera (bijvoorbeeld: Freeman en Evan 1995 en Post, Lawrence en Weber 1999). Gezien de macht van grote ondernemingen valt voor deze positie wel wat te zeggen. Anderzijds heeft Drucker gelijk met zijn stelling dat een marktorganisatie zich in een gedifferentieerde samenleving primair als een marktorganisatie dient op te stellen. Zij dient primair gericht te zijn op winst, efficiëntie en andere marktwaarden. Mede omdat mijn definitie van een maatschappelijk verantwoordelijke onderneming niet te zwaar moet zijn, kies ik hier voor een middenweg. De vierde eis die we aan een maatschappelijk verantwoordelijke onderneming moeten stellen, is dat een dergelijke onderneming *welwillend* moet staan tegenover publieke claims aangaande publieke vraagstukken die *rechtstreeks* met het functioneren van de onderneming in verband te brengen zijn. De onderneming moet zelf controleren of het ingaan op deze claim geen schade toebrengt aan de minimumwinst die de onderneming nodig heeft om te kunnen overleven (Drucker 1974, 344).

Al met al bindt MAVO het markthandelen aan heel wat eisen. De klassieke idee dat de markt een sfeer is waar partijen slechts een beperkte verantwoordelijkheid dragen, wordt stevig geamendeerd. Toch is het belangrijk te constateren dat de pleitbezorgers van MAVO de idee van een vrije markt niet *frontaal* aanvallen. *Prima facie* krijgt de vrije markt, met al zijn typische kenmerken als privaateigendom, concurrentie en winstmaximalisatie, in het denken over MAVO het voordeel van de twijfel. De markt wordt geconceptualiseerd als een in principe legitiem of wenselijk instituut. In zoverre de pleitbezorgers van MAVO tegen zaken als corruptie, monopolie en oneerlijke handel zijn, kunnen we zelfs stellen dat ze voor *méer* marktwerking zijn. In die zin verschillen de huidige pleitbezorgers van MAVO inderdaad sterk van sommige marxistische of radicaal-democratische stromingen uit de jaren zeventig. De conclusie dat het denken over MAVO derhalve gematigd zou zijn, mag

hieruit echter niet worden getrokken. Op het niveau van de theorie heeft MAVO wel degelijk radicale implicaties. Het is onverenigbaar met gangbare legitimaties van het kapitalisme.

Conflicterende visies over de legitimatie van de vrije markt

Onder een legitimatie voor het kapitalisme versta ik een samenhangend geheel van normatieve en descriptieve assumpties en argumenten met behulp waarvan de normatieve juistheid van een vrijemarktordening kan worden beargumenteerd. Elke vrijemarktordening heeft een dergelijke legitimatie nodig om de bestaande instituties, de orde als geheel en de bestaande verdeling van rechten en plichten tussen burgers te kunnen rechtvaardigen. Heel concreet bijvoorbeeld zijn de rechten en plichten, de macht en de prerogatieven van managers en aandeelhouders in sterke mate afhankelijk van een adequate legitimatie voor het kapitalisme.

In de relevante wetenschappelijke literatuur wordt meestal gesteld dat er in de twintigste eeuw twee legitimaties voor het kapitalisme bestaan (Koslowski 1986; Sen 1993). De ene theorie is gebaseerd op de idee dat mensen onvervreemdbare rechten hebben en dat deze rechten in een vrijemarktordening het best worden beschermd (Buchanan 1986; Hayek 1976; Friedman 1962; zie ook De Beus 1989). De andere legitimatie is gebaseerd op de neoklassieke theorie (Pigou 1920; Arrow 1973; Baumol 1975 en 1991; Kneese 1977; Schultze 1977; Tisdell 1993. Zie ook Blaug 1962). Hier wordt de markt gelegitimeerd door zijn economische prestaties. Ik concentreer mijn betoog op de botsing tussen MAVO en de neoklassieke theorie – in ideologisch opzicht namelijk van veel groter gewicht dan de rechtentheorie.

De kern van de neoklassieke legitimatie voor een vrijemarktordening wordt gevormd door een paradox. Enerzijds gaan de neoklassieken er vanuit dat mensen, al handelend op de markt, zich gedragen als rationele economische actoren die onverschillig staan tegenover andere actoren en als zodanig gericht zijn op hun eigen belangen (zie Hodgson 1988, 74; Mair en Miller 1991). Anderzijds stelt men dat de vrije markt erin slaagt een situatie tot stand te brengen die voor alle individuen – bij gegeven eigendomsverhoudingen – optimaal is. Op een goed functionerende markt kan geen enkel individu zijn situatie nog verder verbeteren (zie Blaug 1962; Scotter 1990).

De vrije markt overbrugt volgens de neoklassieke theorievorming dus de tegenstelling tussen het private en het publieke belang. Dit gebeurt op twee niveaus. Op het niveau van het individu heft de vrije markt de tegenstelling op tussen privaat gerichte en publiek gerichte handelingsmotivaties. Handelingen die een actor op de markt wil verrichten op grond van zijn private motivatie zijn precies dezelfde als handelingen die hij zou moeten verrichten uit publieke overwegingen. Op het niveau van de samenleving brengt de vrije markt de voor allen meest gewenste situatie tot

stand, in de zin dat op een goed functionerende markt niemand zijn eigen positie kan verbeteren (zonder rechten van anderen te schaden). Vanwege die centrale idee van verzoening wordt de neoklassieke legitimatie van de markt in de kritisch beschouwende literatuur erover ook wel omschreven als ‘harmonisch’ (Koslowski 1986; Hirschman 1992).

Hoe lukt het de vrije markt om die paradox op te lossen en verzoening tot stand te brengen tussen actoren die zich puur richten op hun economische eigenbelang? In het antwoord van neoklassieken op deze vraag staat het beroep op onbedoelde gevolgen van marktwerking centraal. De markt is een zodanig ingenieus geheel van instituties dat juist het streven van een ieder naar zijn eigen belang collectief onbedoeld een gunstig resultaat oplevert – de fameuze ‘onzichtbare hand’ (zie bijvoorbeeld Samuelson en Nordhaus 1985, 42). In de neoklassieke theorievorming wordt deze optimaliserende werking van de vrije markt gebonden aan allerlei condities; bijvoorbeeld die van ‘volledige mededinging’. Immers, alleen onder deze conditie zijn de actoren op de markt gedwongen om tegen zo laag mogelijke kosten te produceren en om hun aanbod af te stemmen op de vraag (en zo de consumentensoevereiniteit tot stand te brengen). Alleen in een situatie van volledige mededinging zijn de actoren op een vrije markt voldoende machteloos en onvrij om hun handelen in de maatschappelijk gewenste richting te duwen. Om met critici van de neoklassieke traditie als Hayek (1948) en Breitner (1995) te spreken: in het denken van de neoklassieken werkt de vrije markt vooral goed als er, paradoxaal genoeg, helemaal geen handelingsvrijheid is.

De aanname dat actoren op de markt zich rationeel gedragen, gericht op eigenbelang, moet in dit verband dus niet alleen *descriptief* worden opgevat. Zij heeft ook een *normatieve* dimensie. Actoren behoren rationeel op hun eigenbelang gericht te zijn. Juist dan slaagt de markt erin het sociale optimum te bereiken. De prikkels van de markt missen hun uitwerking op dwazen en armoedzaaiers uit overtuiging, zij zijn ongevoelig voor de tucht van de markt en ontregelen zo de werking van de onzichtbare hand. Baumol (1975) concludeert dan ook dat altruïstisch handelen op de vrije markt ongewenst is. En inderdaad, geredeneerd vanuit de neoklassieke theorie maakt een altruïst op de vrije markt twee grote fouten. Hij maakt zich schuldig aan overmoed door te denken intelligenter te kunnen handelen dan de markt en hij denkt te weten wat de behoeften van andere actoren zijn.

De neoklassieke legitimatie van de vrijemarktorde conceptualiseert de markt dus zowel normatief als descriptief als een *moreel neutrale zone*. Actoren gedragen zich er, en behoren zich er te gedragen, als op eigen belangen gericht. Die idee van een moreel neutrale zone kan overigens op twee manieren worden geïnterpreteerd. De eerste is een habermasiaanse waarbij de markt wordt opgevat als een volledig amorele zone (Habermas 1981, II, 256). De gedachte dat de markt op zo’n radicale manier amoreel zou kunnen zijn, is echter onwaarschijnlijk. Een volledig amorele sfeer is een sfeer waar ‘een oorlog van allen tegen allen’ heerst. In een dergelijke hobbesiaan-

se natuurstaat (Hobbes, 1651, 86-90) is voor handel en ruil geen plaats. Die komen pas tot bloei als in een samenleving bepaalde normen gelden, bijvoorbeeld aangaande geweldloosheid, een zekere billijkheid, etcetera.

Vanwege haar aversie tegen normativiteit (Knight 1935; Engelen 1995) heeft de neoklassieke traditie nooit voldoende geëxpliciteerd dat men de visie van Habermas niet deelt. Niettemin is het onnodig hen dit radicale beeld in de schoenen te schuiven. Wanneer ik stel dat de neoklassieken de markt conceptualiseren als een moreel neutrale zone, bedoel ik dat dan ook in een andere zin dan Habermas. Actoren houden zich aan de regels van de wet en het fatsoen en zijn in deze (procedurele) zin wel degelijk normatief handelende actoren. Hun normativiteit houdt echter ook precies daar op. Marktactoren dragen geen verantwoordelijkheid voor de (overige) publieke effecten van hun handelen. Zij zijn publiek slechts zeer beperkt aansprakelijk. Daar-in bestaat het moreel neutrale karakter van de markt in de neoklassieke theorie; dat is wat anders dan Habermas' amorele zone.

Radicale implicaties

Nu de neoklassieke legitimatie voor het kapitalisme met de erbij horende assumpties is uiteengezet, kan gemakkelijk worden aangetoond waarom MAVO theoretisch gezien radicale implicaties heeft. De aannamen van het denken over MAVO zijn onverenigbaar met de neoklassieke aannamen. Dat geldt om te beginnen voor de handelingsmotivatie van individuen. MAVO wil de ethiek op de markt brengen en van mensen wezens maken die zich op de markt (gedeeltelijk) als burger gedragen. Daarvoor zijn individuen nodig die in staat zijn om publieke problemen als publieke problemen te ervaren en die een bepaalde motivatie hebben om in het publiek belang te handelen. De neoklassieke economische actor is op zijn eigen economische belangen gericht en ontbeert daardoor zowel die ervaring als die motivatie. Hij is om het zo te zeggen ontologisch gehandicapt. Hij is niet in staat waarden te begrijpen die geen verband houden met zijn eigenbelang (zie ook Hausman en McPherson 1993; Staveren 1999). Veel hedendaagse publieke kwesties aangaande MAVO, zoals mensenrechten en duurzaamheid, draaien precies om dit soort waarden. Immers, de vraag of ergens in een onbeduidend en onbekend land mensen worden gemarteld, heeft niets te maken met het eigenbelang van een economische actor in een hedendaagse westerse samenleving. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor het verdwijnen van diersoorten of het verwoestijnen van sommige delen van Afrika. Vanuit het eigenbelang geredeneerd van een nu in de westerse wereld levende ideaaltypische economische actor, zijn dit soort problemen triviaal. Wat duurzaamheid betreft, moet hier alleen een uitzondering worden gemaakt voor het kleine aantal milieuproblemen dat een direct effect heeft op nu levende mensen in de westerse samenleving, zoals smogvorming en – tot op zekere hoogte – zure regen (Dubink 1994).

Een aantal neoklassieke economen zal onmiddellijk tegen deze stellingname protesteren. Het is in de neoklassieke traditie sinds Robbins (1935) gebruikelijk om een onderscheid te maken tussen *egoïstisch handelende actoren* en *op hun eigenbelang gerichte actoren*. Een op zijn eigenbelang gerichte actor is volgens de tegenwoordig gangbare neoklassieke uitleg *niet noodzakelijk een egoïstische actor* (zie ook Hodgson 1988). Iemand kan altruïstisch handelen als zijn eigenbelang definiëren. Naar mijn mening is deze repliek niet geldig. De stelling dat een economische actor zich bijvoorbeeld niets zal aantrekken van andermans leed heeft niet primair te maken met zijn gerichtheid op zijn eigenbelang maar met zijn *niet-sociale natuur*. Een economische actor is niet in staat het leed van anderen *na te voelen of te begrijpen*. Het zou daarom irrationeel van hem zijn zich hier wat van aan te trekken. (Men kan zich vervolgens afvragen wat de economische actor wel kan ervaren of begrijpen, maar dat is hier niet ons probleem; zie hiervoor Sen 1986 en Staveren 1999.)

Andere auteurs hebben Robbins' onderscheid ook bekritiseerd. Volgens Hirschman (1992) is het tautologisch. Deze stelling kan wellicht het best als volgt worden toegelicht: wie stelt dat Jezus uit eigenbelang handelde toen hij stierf aan het kruis, verwacht de stelling dat de mens uit eigenbelang handelt met de stelling dat mensen altijd een motief hebben voor hun handelen. Wie dat doet, maakt een categoriefout. Men verwacht egoïsme met intentionaliteit in het algemeen. Egoïsme zegt juist iets over de aard van iemands intentie. Dit is precies de verwarring die sinds Robbins gemeengoed is in de neoklassieke traditie.

Hoe dan ook, binnen de neoklassieke traditie wordt het idee van een economisch handelende actor dusdanig 'eng' ingevuld (Hodgson 1988, 284) dat het te smal is voor het burgerschap dat het denken over MAVO eist van partijen op de markt. Het neoklassieke mensbeeld is daarmee onverenigbaar met MAVO.

Het denken over MAVO kan ook niet uit de voeten met de gedachte dat actoren op de markt machteloos en onvrij zijn. Deze ideeën maken het nadenken over MAVO betekenisloos. Immers, niemand is gehouden aan het onmogelijke. Het is dan ook niet voor niets dat verschillende voorstanders van MAVO laten zien dat er op de markt wel degelijk een bepaalde mate van keuzevrijheid bestaat (zie bijvoorbeeld MacLagan 1998; Donaldson 1982 en Evan en Freeman 1995, 148). Meestal wijst men er dan op dat op feitelijk bestaande markten niet met het mes op de keel wordt geconcurrerd.

Het denken van de pleitbezorgers van MAVO is bovendien onverenigbaar met de idee van een onzichtbare hand. Men moet de werking ervan in elk geval ernstig amenderen. De markt kan in de neoklassieke legitimatie van het kapitalisme worden geconceptualiseerd als een moreel neutrale zone, juist omdat de onzichtbare hand op de markt werkzaam is. De onzichtbare hand zorgt ervoor dat de maatschappelijke interactie buiten de (morele) intenties van mensen om een optimum genereert. Het is om die reden niet meer nodig dat actoren op de markt zelf verantwoordelijkheid voor hun publiek relevante daden nemen. De kern van het denken

over MAVO is nu juist dat de idee van een moreel neutrale zone moet worden opgegeven. Omdat de vrije markt in de ogen van de pleitbezorgers van MAVO het maatschappelijk optimum juist niet bereikt, dienen actoren op de markt een bepaalde verantwoordelijkheid voor publieke kwesties te aanvaarden. De werking van de vrije markt heeft nadelen en tekortkomingen die alleen door het intentionele morele handelen van actoren kunnen worden bezworen. MAVO en de onzichtbare hand staan dus onverzoenlijk tegenover elkaar.

Twee kanttekeningen bij deze conclusies. In de eerste plaats zijn de neoklassieke traditie en de pleitbezorgers van MAVO niet noodzakelijk verwickeld in een ideologische strijd. Het ideaal van de duurzame, *well organized society* met respect voor mensenrechten, lokale gemeenschappen enzovoorts, dat zo nadrukkelijk aanwezig is in de pleidooien van de voorstanders van MAVO, inspireert ook menig neoklassieke theoreticus – in tegenstelling tot wat Kenneth Galbraith (1987) daarover beweert. De neoklassieke traditie verschilt echter fundamenteel van mening met de voorstanders van MAVO over de wijze waarop dit ideaal moet worden verwezenlijkt. De neoklassieke traditie meent dat bijvoorbeeld milieuproblemen (Pigou 1920, Kneese 1977; Tisdell 1993) en discriminatie (Baumol 1975) door de werking van de onzichtbare hand kunnen worden opgelost. Het pleidooi voor MAVO gelooft daar niet in.

Een tweede kanttekening betreft het domein waarop de onzichtbare hand volgens de neoklassieke traditie werkzaam is. Verzorgt deze een optimum op de markt of binnen de samenleving als geheel? Deze vraag is nog niet zo gemakkelijk te beantwoorden. Enerzijds beperken economen hun theorievorming tot de sfeer van de markt. Anderzijds hebben neoklassieke economen de neiging om de markt en de samenleving tot elkaar te reduceren. Wanneer dat gebeurt, wordt de werkingssfeer van de onzichtbare hand impliciet uitgebreid van de markt in enge zin tot de samenleving als geheel (zie bijvoorbeeld Kneese 1977, Schultze 1977 en Tisdell 1993). De markt brengt dan niet zozeer een *economisch* optimum tot stand maar een *sociaal* optimum. Voor deze uitgebreide claim kan gemakkelijk worden aangetoond dat MAVO en de onzichtbare hand botsen. De pleitbezorgers van MAVO gaan immers uit van de stelling dat de vrije markt het sociale optimum niet bereikt. Is MAVO echter ook onverenigbaar met de beperktere claim dat de onzichtbare hand slechts werkzaam is op de markt? Mijns inziens is dat inderdaad het geval. Als legitimatie van de moderne samenleving is de beperkte claim alleen zinvol wanneer tevens (stilzwijgend) wordt aangenomen dat de markt geen (grote) nadelige effecten heeft op de rest van de samenleving. Maar dan is de stelling wederom onverenigbaar met het denken over MAVO: dit gaat er juist vanuit dat de markt schadelijke effecten heeft op de rest van de samenleving en dat daarom de moreel neutrale zone moet wijken.

Kortom, we kunnen onze conclusie dat het denken over MAVO incompatibel is met het meest gangbare denken over het kapitalisme handhaven. Daar waar de neoklassieke traditie de idee van de markt als moreel neutrale zone omarmt, wil het denken over MAVO die idee juist opheffen. En hierin schuilen de radicale implicaties van het denken over MAVO. Het dwingt ons namelijk een nieuwe theorie over

de vrijemarktorde te ontwerpen – een theorie die de principes van het kapitalisme (concurrentie, privaateigendom, streven naar winst etc.) met de daarbij horende rechten van managers en aandeelhouders kan rechtvaardigen, en die tegelijkertijd de plicht tot verantwoordelijk handelen op de markt kan legitimeren.

Naar een nieuwe legitimatie van het kapitalisme

Op zoek naar hulp bij het ontwerpen van zo'n nieuwe theorie valt het oog al snel op Duitstalige discussies over MAVO. In vergelijking met bijvoorbeeld de Angelsaksische discussie over MAVO is in de Duitstalige literatuur relatief veel aandacht voor macrotheoretische kwesties, bijvoorbeeld in het werk van de Zwitserse filosoof Peter Ulrich (1994 en 1997). De verhouding tussen markt en ethiek, zoals Ulrich dat noemt, zou op drie niveaus opnieuw doordacht moeten worden: het niveau van het individu, het niveau van de onderneming en het niveau van de institutionele orde. In de gangbare theorievorming over MAVO is volgens Ulrich met name te weinig aandacht voor het laatste niveau. De belangrijkste manier waarop Ulrich de ethiek in het kapitalisme wil integreren, is door het primaat van de politiek boven de markt te herbevestigen (1997, 289-333). De markt moet ethischer worden door de bemoeienis van de politiek. Deze dient regels te stellen aan het markthandelen, eventueel in bepaalde sectoren de marktwerking uit te schakelen, enzovoorts. Dat klinkt fraai, maar het is geen theorie die markt en moraal integreert. De markt wordt verzoend met de ethiek door de randvoorwaarden van de markt nauwer te omschrijven. MAVO is er echter op gericht het markthandelen zelf normatief te inspireren.

Ook een tweede manier waarop Ulrich ethiek en markt met elkaar wil integreren, helpt ons niet verder. Deze integratiepoging behelst een vurig pleidooi tegen het 'winstprincipe' – een belangrijk onderdeel van de gangbare legitimatie van het kapitalisme, aldus Ulrich. Volgens dit principe heeft een marktactor het morele recht te streven naar winstmaximalisatie. Volgens bepaalde interpretaties van het winstprincipe is dit zelfs zijn plicht. Volgens Ulrich moet een denken over het kapitalisme – waarin ethiek en markt zijn geïntegreerd – afstand doen van het winstprincipe. Dit, onder ethici, op zichzelf niet opzienbarende principe vult Ulrich radicaal in. Volgens Ulrich 'gaat het om niets meer of minder dan om het ondernemerssucces en het winstprincipe categorisch onderschikt te maken aan de normatieve eis tot legitimering van handelen. De onderneming mag haar bestaanszekerheid en haar succes alleen bereiken met maatschappelijk zinvolle en legitieme strategieën' (Ulrich 1997, 428).

Ulrich doet met deze stellingname een stap te veel. Hier is geen sprake meer van een integratie van ethiek en kapitalisme. De markt wordt volledig op het tweede plan gezet. Maar wie wil vasthouden aan de idee van een vrijemarktorde moet vasthouden aan de stelling dat de mens, handelend op de markt, *prima facie* het recht heeft te streven naar winstmaximalisatie, ongeacht de zinvolheid van dat individuele stre-

ven voor het collectief. Ulrich nuanceert dat principe niet, hij haalt er een dikke streep door. Daarmee verdwijnt de idee van de markt als relatief autonome sfeer uit zijn denken. Kortom, met Ulrich komen we er niet. We zullen zelf op zoek moeten naar mogelijkheden om het denken over MAVO een plaats te geven in een theorie over het kapitalisme. Ik noem een paar aanknopingspunten.

Een legitimatie van het kapitalisme bevat in de eerste plaats een argumentatie aangaande de wenselijkheid van de vrijemarktorde. Voor het ontwerpen van een dergelijke argumentatie die past bij de idee van MAVO zou aansluiting kunnen worden gezocht bij de argumenten van niet-neoklassieke protagonisten van de vrijemarktorde, zoals Friedrich Hayek. Hayek (1976) verdedigt de markt net als de neoklassieken op economische gronden. Een samenleving waarin de markt een centrale plaats inneemt, is wenselijk omdat de markten leiden tot hoge productie. Anders dan de neoklassieken verdedigt Hayek deze stelling echter met behulp van historische argumenten. Volgens Hayek is de vrije markt een wenselijke institutie omdat historisch is gebleken dat zij leidt tot ongeëvenaarde productie en sterke economische groei. Het grote voordeel van deze historische onderbouwing is de evolutionaire blik die zij mogelijk maakt. Daarin transformeert de markt van een modelmatige, tijdloze en onder alle omstandigheden gelijk vormgegeven institutie naar een dynamische institutie die onder invloed van de tijd van gezicht verandert, die mogelijk een wisselend succes heeft en die afhankelijk van de context institutioneel ook telkens anders vormgegeven kan zijn. Anders dan in het neoklassieke denken, hoeft in een dergelijk historisch denken over de markt MAVO niet per definitie buiten de deur gehouden te worden.

Het denken van Hayek is nog om een andere reden interessant. Zijn pleidooi voor de vrije markt beperkt zich niet tot economische argumenten, maar is ook normatief en politiek van aard. De vrijemarktorde is in Hayeks ogen vooral wenselijk omdat de mensen daar vrij zijn en er daar voldoende waarborgen zijn tegen een te machtig openbaar bestuur. Niet-economische waarden kunnen in deze wijze van denken veel gemakkelijker worden gearticuleerd. En omgekeerd kan zo worden voorkomen dat het denken over MAVO afglijdt naar het ulrichiaanse perspectief waarin de markt naast zijn economische prestaties alleen maar nadelig en gevaarlijk is. Juist omdat het denken over MAVO de markt *prima facie* accepteert, doet die blikvernaauwing het denken over MAVO geen goed. Uiteraard is daarmee niet gezegd dat het denken over MAVO het waardenspectrum van Hayek helemaal zou moeten kopiëren. De mate waarin Hayek vrijheid en eigendom als waarden verabsoluteert, is moeilijk te rijmen met een pleidooi voor MAVO. MAVO houdt vaak een relativisering van deze waarden in.

Een tweede aspect van een nieuwe legitimatie van de vrijemarktorde betreft het *mensbeeld*. In zo'n nieuwe theorie van het kapitalisme zal 'de economische actor' – de rationele, niet-sociale op zijn eigen belangen geconcentreerde mens – moeten wijken. Men zal op zoek moeten naar een meer complexe conceptualisatie van de mens. Daartoe kan aansluiting worden gezocht bij die delen van de economische filosofie

die de sociale dimensie van het menselijk handelen erkennen. Zo maken Knight (1935), Sen (1987), Hirschman (1992) en Goodstein (2000) op grond van analytische en normatieve argumenten duidelijk dat het mensbeeld van de economische actor onhoudbaar is. Daarvoor in de plaats verschijnt een meerdimensionale, sociale mens. In het denken van Sen wordt deze mens gedreven door eigenbelang, loyaliteit (verbondenheid) en plichtsbesef. De heden ten dage oplevende economische sociologie kan deze filosofische theorievorming empirisch ondersteunen en nuanceren. Economisch sociologen als Smelzer en Swedberg (1994), Granovetter, (1992) Dore (1992) en Fligstein (1991) laten zien dat mensen op de markt feitelijk niet als economische actor handelen, maar als actoren wier handelen is ingebed in een normatieve context.

Een derde aspect van de nieuwe legitimatie, waar ik wat langer bij wil stilstaan, betreft de idee van de moreel neutrale zone en de daaraan gekoppelde onzichtbare hand. De nieuwe theorie van de markt heeft behoefte aan een nieuwe metafoor. De idee van de onzichtbare hand moet volgens mij worden vervangen door de idee van de markt als fragiele orde. Moreel neutraal handelen kan in deze fragiele orde alleen worden toegestaan op de voorwaarde dat actoren rekening houden met haar kwetsbaarheid. Ter toelichting keer ik terug naar de neoklassieke theorievorming inzake de vrijemarktorde als een harmonische orde. Volgens de neoklassieken realiseert de vrijemarktorde een optimale situatie zonder dat er een beroep hoeft te worden gedaan op menselijke zwakheden als sympathie, liefde, solidariteit of moreel besef. De vrijemarktorde als harmonische orde is in die zin een onkwetsbare orde. Het lost het aloude probleem op hoe sociale orde mogelijk is, gegeven het zondige of imperfecte karakter van mensen. De vrijemarktorde zit zo vernuftig in elkaar dat zij juist optimaal functioneert als mensen zich laten leiden door hun meest natuurlijke zwakte: het behartigen van hun eigenbelang. In deze zin is de neoklassieke markt met recht een godsgeschenk te noemen. Volgens Robertson (1976, 147-154), vertolker bij uitstek van deze gedachte, heeft elke samenleving behoefte aan liefde, solidariteit, medeleven, altruïsme enzovoorts. Het is de grote verdienste – of de grote belofte – van de markt dat we die schaarse deugden zo min mogelijk hoeven in te zetten. De markt creëert een situatie waarin recht en eigenbelang gewoonlijk samenvallen. In ‘noodsituaties’ is er dan voldoende liefde voorhanden om op terug te vallen. De markt gaat niet zozeer efficiënt om met geld, maar met liefde: ‘It economizes on love’, aldus Robertson.

Eenzelfde idee van onkwetsbaarheid treft men aan in de politieke theorie inzake democratisch pluralisme. Volgens Robert Dahl (1970, 1986, 1989) bijvoorbeeld was het één van de grote voordelen van de pluralistisch vormgegeven democratie dat deze onkwetsbaar was voor menselijk handelen. Of mensen nu eigengereid, intolerant, egoïstisch, apathisch of machtsbelust handelen, dat maakte allemaal niet uit. De pluralistische democratie zat zo kunstig in elkaar dat al dit handelen werd geneutraliseerd en de democratie toch altijd won. Maar Dahl heeft in zijn latere werk afstand genomen van deze gedachte van onkwetsbaarheid. Facties, apathie, geld-

zucht en het streven naar macht kunnen een democratie wel degelijk kapotmaken. Daarom stelt Dahl in zijn meer recente werk (1989) de democratie steeds meer voor als een politieke orde die juist heel moeilijk is te organiseren. Om de democratie goed te laten functioneren, moet er aan vele voorwaarden zijn voldaan. Zo zijn er bijvoorbeeld eerlijke politici nodig en dient in ieder geval een bepaald percentage van de bevolking actief deel te nemen aan de democratie. We kunnen stellen dat in Dahls ogen de democratie een kwetsbaar systeem is geworden. Het is een fragiele orde die alleen werkt als aan vele lastig te realiseren voorwaarden tegelijkertijd is voldaan.

Precies in deze zin dient de nieuwe legitimatie van de markt afstand te doen van de idee van de vrije markt als onkwetsbaar systeem. Een hedendaagse kapitalistische samenleving kan een wenselijke orde zijn maar dat is nog niet zo gemakkelijk te realiseren. Zeker niet onder hedendaagse condities waar bijvoorbeeld vanwege de hoge mate van interdependentie gemakkelijk externe effecten optreden, misstanden hun intrede doen, enzovoorts. Een noodzakelijke voorwaarde voor het kunnen parrereren van die negatieve effecten is de aanwezigheid van actoren die zich niet alleen laten leiden door eigenbelang maar ook door loyaliteit en plichtsbesef. Het vinden van precies de goede mix van deze drie handelingsmotivaties is echter moeilijk, met name omdat er zoveel spanning tussen de motivaties zit.

De neoklassieke harmonieleer stelt de markt nog op een andere manier als een onkwetsbare orde voor, als spontane orde. Dat wil zeggen, een orde die kan bestaan zonder de hulp van *ondersteunende instituties*. Nu is de idee van een institutieloze orde in alle tijden en in alle culturen onhoudbaar, zoals vele critici van de neoklassieke traditie duidelijk maken (Polanyi 1944; Hodgson 1988). De markt bestaat niet zonder instituties. Maar er is meer aan de hand. Het kapitalisme is niet alleen een institutionele constructie, het is ook een kwetsbare institutionele constructie. Een markt die goed functioneert vanuit het perspectief van MAVO is in de moderne context makkelijk te ontregelen. Zo hebben op een goed functionerende verantwoordelijke markt organisaties een bepaalde handelingsruimte en een bepaalde macht. Deze kunnen ze gemakkelijk misbruiken. Ook zal zich op een verantwoordelijke markt in sommige sectoren de noodzaak voordoen om de concurrentie gedeeltelijk uit te schakelen. Dergelijke maatregelen maken verantwoordelijk handelen mogelijk, maar creëren ook risico's en dus een kwetsbare markt.

Deze kwetsbaarheid heeft niet alleen betrekking op de interne structuur van de markt. Ook de interactie tussen de markt, staat en *civil society* wordt gestructureerd door een delicaat institutioneel vlechtwerk (Dubbink 1999). Voor de relatie tussen markt en openbaar bestuur geldt bijvoorbeeld dat de idee van een maatschappelijk verantwoordelijke markt sterk afhankelijk is van de mate waarin het openbaar bestuur in staat is voor allen billijke wetten te maken. Dit vereist een openbaar bestuur dat relatief autonoom zijn werk kan doen (en dus niet is overmeesterd door lobbies). De idee van een kwetsbare vrijemarktorde stelt ook hoge eisen aan de relatie tussen markt en *civil society*. In een situatie waarin de concurrentie hoog is, kunnen bijvoor-

beeld plichten en gevoelens van solidariteit met toekomstige generaties gemakkelijk onder druk komen te staan. Een markt waarop partijen maatschappelijk verantwoordelijk opereren, functioneert daarom beter naarmate er ook prikkels zijn die het plichtsbesef en gevoelens van loyaliteit aanmoedigen. Adequate institutionele relaties tussen de markt en de *civil society* zijn hierbij van levensbelang. Een interessant artikel in dit verband is *Does ethics pay?* van Lyn Sharp Paine (2000). Daarin wordt gesteld dat ethici de oude discussie over de vraag of markt en ethiek elkaar uitsluiten of juist versterken, achter zich moeten laten. In plaats daarvan moeten zij zich richten op de vraag *onder welke voorwaarden* markt en ethiek verenigbaar zijn. Paine concludeert dat markt en ethiek vooral verenigbaar zijn in een samenleving waar hoge eisen worden gesteld aan het marktproces en de *civil society*. Zo zou MAVO bijvoorbeeld in hoge mate afhankelijk zijn van *transparante markten*. Burgers kunnen ondernemingen immers alleen aanspreken op hun gedrag als ze daarvan weet hebben. Daarnaast stelt Paine bijvoorbeeld dat ook actieve, kritische burgers en actieve NGO's belangrijke voorwaarden zijn voor een verzoening van markt en moraal. Actieve NGO's zijn nodig om marktpartijen aan hun plichten te herinneren. De actieve, kritische burgers zijn nodig om de NGO's een machtsbasis te verschaffen.

Conflicterende visies over winst

Behalve dat het denken over MAVO onverenigbaar is met het gangbare denken over het kapitalisme, en dit laatste daarom herziening behoeft, botst het denken over MAVO ook met de neoklassieke traditie inzake de normatieve evaluatie van winst. Ergo: ook dit deel van de traditie moet op de helling. Neoklassieken huldigen het principe dat de winst die een actor weet te maken door zijn economische activiteit geen onderwerp vormt van normatieve discussie. Winst behoeft geen moreel oordeel (zie Tawney 1926; Robinson 1965; Koslowski 1986; Sen 1993). Deze stelling geldt zowel op het niveau van de individuele transactie als op het niveau van de som van al deze individuele transacties. Een actor mag bij elke individuele transactie zijn prijs volledig laten bepalen door het spel van vraag en aanbod en hoeft ook de totale winst die genoteerd staat in de jaarbalans niet aan een normatieve beoordeling te onderwerpen. Alle winst is gerechtvaardigde winst. Ik noem deze neoklassieke opvatting de *moraalvrije* opvatting van winst.

Deze opvatting staat niet op zichzelf, zo leert een korte historische terugblik. De moderne geschiedenis over de relatie tussen winst en normativiteit begint in de Middeleeuwen. In dat tijdperk heerste de opvatting dat een normatieve discussie over winst alleszins mogelijk en geoorloofd was. Getuigen hiervan zijn onder andere het onderscheid tussen 'winst' en 'woekerwinst' en het begrip 'rechtvaardige prijs'. In de moderne tijd raakten deze middeleeuwse termen in verval (zie Tawney 1926). De hedendaagse neoklassieke visie past heel nadrukkelijk in deze ontwikkeling, weg van zulke economisch normatieve theorieën. De idee van een rechtvaardige prijs

wordt door de meeste neoklassieke economen onbesproken gelaten of afgedaan als een dwaas idee. ‘De econoom acht het middeleeuwse denken over de markt geen vruchtbaar onderzoeksterrein. Zodra het begrip “rechtvaardige prijs” of “objectieve waarde” valt, wordt de discussie beëindigd’, aldus Dempsey (1965, 5).

Echter, de moderne, neoklassieke opvatting over moraalvrije winst is niet vrij van moraal. Die opvatting wordt namelijk niet empirisch maar normatief gefundeerd. Niet de feitelijke onmogelijkheid, maar de normatieve onwenselijkheid van morele beoordeling van winsten is doorslaggevend voor de neoklassieken. Het verschil tussen het moderne en het middeleeuwse denken over winst is niet dat vroeger het denken over winst werd gelegitimeerd en dat een dergelijke legitimatie tegenwoordig ontbreekt. Er is nog steeds een legitimatie, alleen de inhoud ervan is veranderd. Waar het in de Middeleeuwen legitiem werd geacht grenzen te stellen aan winst, daar regeert nu de idee dat het illegitiem is om bij een actor normatief navraag te doen over de winst die hij toucheert.

Het gegeven dat het hedendaagse denken over winst nog steeds *normatief* van aard is, is vanuit de sociologische institutionele theorie goed te verklaren. Deze theorie conceptualiseert de mens als een legitimatiezoekend wezen (Selznick 1992; Powell en DiMaggio 1991). De orde waarin mensen leven, is volgens de institutionele theorie in belangrijke mate een normatieve orde waarin de onderlinge betrekkingen voortdurend vragen om legitimatie. Dat deze vragen ook opkomen bij zo’n belangrijk thema als winst in het kapitalisme is dan onvermijdelijk. De vraag is niet minder logisch dan de vraag naar de legitimatie van geweldsuitoefening door de staat. Dat geldt zeker in de westerse samenleving waarin vrijheid, gelijkheid en *fairness* (billijkheid) zulke cruciale waarden zijn. Het kan niet anders of winst roept daar normatieve vragen op. Verliep de handel wel eerlijk? Verdienen voetballers niet te veel? Gedurende de gehele westerse geschiedenis zijn dit soort vragen gesteld. Schumpeter (1954, 60) noemt het vraagstuk van de ethiek van prijzen zelfs ‘één van de sterkste motieven die iemand kan hebben om het marktmechanisme te analyseren’.

Dat het neoklassieke denken over winst onverenigbaar is met het denken over MAVO kan om te beginnen worden geïllustreerd met een fictief voorbeeld. Stel, er is een onderneming A die verantwoord wil ondernemen. Zij doet daartoe verschillende dingen. Zo neemt A alleen producten af die gegarandeerd vrij zijn van kinderarbeid. Ook wordt er in het bedrijf een scherp antidiscriminatiebeleid gevoerd en doet A geen zaken met regimes waar mensenrechten worden geschonden. Maar het bedrijf doet ook bepaalde dingen niet. Zo stelt A bijvoorbeeld de aanschaf van nieuwe, energetisch veel zuiniger machines een paar jaar uit. Het bedrijf beargumenteert deze keuze met de stelling dat deze aanschaf op dit moment een te groot beroep doet op de middelen van het bedrijf en dat bovendien de bestaande machines nog lang niet zijn afgeschreven. Niettemin blijkt bij de presentatie van de jaarcijfers van A dat de tweehoofdige directie van het bedrijf ieder vier miljoen salaris heeft getoucheerd

(exclusief bonussen en winstdelingsregelingen etc.) en dat het bedrijf netto vijftien procent winst (tachtig miljoen euro) heeft gemaakt. De vraag die dit onmiddellijk oproept, is of een deel van dat inkomen of een deel van die winst niet beter besteed had kunnen worden aan de aanschaf van nieuwe machines.

Het gaat me in de beschrijving van deze casus niet om de vraag of de keuzes van bedrijf A in dit specifieke geval juist of onjuist zijn geweest. Van belang is veeleer dat MAVO noodzakelijk leidt tot dit soort vragen over de hoogte van winsten en inkomens; kortom, tot een normatieve evaluatie van winst. Immers, het streven naar MAVO is in zekere zin een ‘open-eindregeling’. In een situatie waarin er geen gebrek is aan collectieve problemen – een situatie waarvan we rustig kunnen aannemen dat ze nog een tijdje zal bestaan – kunnen ondernemingen altijd meer doen; en wat ze doen, altijd beter doen. Aangezien MAVO vaak kosten met zich meebrengt, ontstaat er noodzakelijk een uitruil tussen het niveau van winst/inkomen en het streven naar MAVO. Om de specifieke keuzes aangaande deze uitruil maatschappelijk verantwoord te kunnen maken, kan een bedrijf niet anders dan de hoogte van de winst legitimeren en dat is strijdig met de idee van moraalvrije winst.

Maar wat is er eigenlijk mis met die idee? *Waarom* hoeven of mogen er zelfs geen normatieve vragen over winst worden gesteld? Gegeven haar uitgangspunten heeft de neoklassieke theorie goede argumenten voor haar positie. Volgens die theorie brengt namelijk het marktproces op *macroniveau* het best mogelijke resultaat teweeg voor allen. Op voorwaarde dat het spel van vraag en aanbod ongehinderd werkt, geeft de mate waarin actoren winst maken of verlies lijden de beste signalen af om tot een markt toe te treden of daar juist weg te blijven. De hoogte van winsten heeft dus een belangrijke functie in een vrijemarktorde en wanneer men wil dat de markt op *macroniveau* optimaal werkt, dan zal men de ogen moeten sluiten voor de processen op *microniveau*, hoe schrijnend die soms ook kunnen zijn. Om de werking van de markt op *macroniveau* veilig te stellen, mag de uitkomst van het handelen op *micro-niveau* niet normatief worden beoordeeld.

Het denken over MAVO kan deze redenering niet accepteren. MAVO vindt immers zijn grondslag in ernstige twijfels over de prestaties van de vrije markt op *macroniveau*. Daarmee vervalt voor het denken over MAVO ook de idee van moraalvrije winst, die bestaat bij de gratie van harmonie op *macroniveau*. MAVO verbreekt die harmonie en vereist derhalve een nieuw denken over winst.

Een treffende illustratie van een nieuwe normatieve conceptie van winst deed zich onlangs in Nederland voor. Tot voor kort konden oude, of anderszins weinig mobiele mensen de zondagse kerkdienst meemaken via de zogeheten ‘kerktelefoon’. Dit is een speciaal apparaatje dat aangesloten kan worden op de telefoonlijn, waarmee men een kerkdienst *live* kan volgen. Het grootste Nederlandse telecombedrijf KPN bracht voor de telefoonlijn een speciaal laag tarief in rekening omdat oude, mobiele kerkgangers vaak niet te ruim bij kas zitten. Onlangs is de KPN met deze daad van MAVO gestopt en moet voor de kerktelefoon het normale

tarief worden betaald. De reden hiervoor is dat een concurrent van KPN klaagde bij de Nederlandse Mededingingsautoriteit dat KPN de kerktelefoon onder de kostprijs aanbood. Volgens de concurrent was dat concurrentievervalsing en vanuit de gebruikelijke theorievorming over het kapitalisme is daar inderdaad weinig tegenin te brengen.

En toch stuit velen zo'n redenering tegen de borst. Burgers en marktpartijen zijn onder bepaalde omstandigheden wel degelijk geneigd te denken vanuit de idee dat winsten moreel kunnen en mogen worden geëvalueerd. In die zin heeft het alledaagse denken over economisch handelen nog steeds 'middeleeuwse' trekjes. Een mooi hedendaags voorbeeld daarvan vormt de strijd rond de prijs van aids-remmende middelen in Zuid-Afrika. Maar denk ook aan initiatieven als de Nederlandse *fair trade shop*: deze winkelketen heeft van de idee van rechtvaardige prijzen (voor producenten in ontwikkelingslanden) haar concurrentiestrategie gemaakt. David Vogel (1970) bespreekt een voorbeeld uit de Verenigde Staten anno 1970. In die tijd sprong door de oliecrisis de prijs van ruwe olie omhoog. De oliemaatschappijen verhoogden hierop niet alleen de prijs van nieuwe olie, maar ook de prijs van hun reeds ingekochte reserves. Dit leidde tot grote verontwaardiging bij het publiek vanwege de idee dat deze winst onrechtvaardig was. Ook de af en toe oplaaierende discussies over de salarissen van topmanagers en topsporters bieden goede voorbeelden van 'middeleeuws' denken. Zo stelt de voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Werkgevers (VNO-NCW), de heer Schraven, anno 2001 dat 'in de Verenigde Staten de beloning (van topmanagers) de grenzen van het betamelijke en het rationele heeft overschreden' (NRC, 29 mei 2001).

In al deze voorbeelden worden prijzen tamelijk opzichtig op een normatieve manier geëvalueerd. Daarnaast bestaan er meer impliciete vormen van normatieve evaluatie van prijzen en winsten. Bijvoorbeeld op markten waar producenten grote invloed kunnen uitoefenen op de prijs. Daar wordt de prijs van een product veelal bepaald door middel van een berekening waarin de *fair profit* (of: *normal profit*) één van de componenten vormt (Robertson 1976, 35-39). Hetzelfde geldt voor de vele markten waar vaste relaties bestaan tussen een distributeur of producent en zijn toeleveranciers. Ook daar wordt de prijs veelal bepaald met behulp van zo'n notie eerlijke winst. En wat te denken van alle markten waar het openbaar bestuur het spel tussen vraag en aanbod bewust stuurt. In de Nederlandse context zijn dat bijvoorbeeld de markt van medische producten en de markt voor agrarische producten. Ook in deze gevallen is de prijsvorming noodzakelijkerwijs een normatief geladen proces, waar noties als een *fair inkomen* of een *faire winst* onlosmakelijk deel van uitmaken.

Naar een nieuwe normatieve theorie over prijzen

Hoe zou een denken over winst eruit kunnen zien dat enerzijds past binnen het kapitalisme en anderzijds de conceptuele ruimte heeft om winst normatief te evalueren? Kunnen we nog iets leren van de middeleeuwse idee van een 'rechtvaardige

prijs'? Thomas van Aquino brengt de idee van een rechtvaardige prijs in zijn *Summa theologica* ter sprake als hij de vraag stelt of het wettig is dat iemand een goed verkoopt voor meer dan het waard is (Aquino 1274/1924, 53-56). In zijn antwoord maakt Thomas een onderscheid tussen transacties tussen vrienden en transacties tussen marktpartijen. De eerste behoren te berusten op 'gelijkheid van voordeel'. In een ruil tussen vrienden mag geen van tweeën tekort worden gedaan, of het gevoel hebben tekort te zijn gedaan. Een vriendschap is immers een reciproke relatie. Een transactie tussen marktpartijen daarentegen is rechtvaardig wanneer deze berust op 'de gelijkheid van dingen'. Nu kan men de waarde van dingen alleen *de facto* vaststellen, namelijk via de werking van het prijsmechanisme. 'De waarde van een ding ... wordt bepaald door zijn prijs en voor dit doel is geld uitgevonden.' (1274, Q77, 1513). De rechtvaardige prijs van een goed is dus eerst en vooral de marktprijs (zie ook Schumpeter 1954; Blaug 1962; De Roover 1965). Maar de idee van een rechtvaardige prijs kan niet zomaar tot marktprijs worden gereduceerd. Als Thomas (1924, 56-57) zijn uiteindelijke antwoord geeft op de vraag of iemand een goed boven zijn waarde mag verkopen, stelt hij dat 'het positieve recht de situatie wettig acht – en geen straf oplegt – waarin een verkoper zonder bedriegerij een hogere prijs weet te bedingen of een koper juist een lagere. Dit geldt tenzij het verschil te groot wordt, bijvoorbeeld wanneer iemand zo gek is om iets te kopen voor meer dan anderhalf keer zijn rechtvaardige prijs.'

Vooraf de frase 'zonder bedriegerij' verdient hier bijzondere aandacht. Thomas benadrukt daarmee dat een op de markt totstandgekomen prijs alleen geldig is als het proces op deze markt aan bepaalde normatieve criteria voldoet. Niet elke markt is een goede markt. Op een markt waar partijen elkaar bedriegen, ontstaan geen rechtvaardige prijzen. Daarnaast valt op dat de discrepantie met de gebruikelijke prijs volgens Thomas niet te groot mag zijn. Als een brood op de markt (op een gegeven tijd en plaats) voor vier gulden van de hand gaat, dan mag dit volgens Thomas in een specifiek geval niet meer dan zes gulden kosten. Het is voor de reconstructie van het begrip rechtvaardige prijs niet van belang te weten wat Thomas van Aquino nu precies verstaat onder 'te hoge' prijzen. Belangrijker is dát hij een maat stelt aan de hoogte van winst. Hierdoor ontstaat in zijn denken ruimte voor het onderscheid tussen 'winst' en 'woekerwinst'.

Thomas' denken over de rechtvaardigheid van prijzen lijkt goed aan te sluiten bij de manier waarop de theorievorming over MAVO nadenkt over juist handelen op de markt. Thomas' prijs is in principe een marktprijs. Dat past bij het denken over MAVO, gericht als het is op verbetering van de vrije markt, niet op opheffing van die markt. Ook willen zowel Thomas als de pleitbezorgers van MAVO marktpartijen binden aan procedurele criteria als eerlijkheid en billijkheid. En net als bij de pleitbezorgers van MAVO is in het denken van Thomas van Aquino een juiste prijs niet te reduceren tot de idee van een marktprijs die procedureel juist tot stand is gekomen. Er kan een betekenisvol onderscheid worden gemaakt tussen winst en woekerwinst.

Daarmee is uiteraard niet gezegd dat de problemen van het hedendaagse denken over MAVO zevenhonderdvijftig jaar geleden al zijn opgelost. In ieder geval zal het begrip 'woekerwinst' een nieuwe invulling moeten krijgen. Zoiets in de trant van: woekerwinst op het niveau van de jaarbalans is winst die alles afwegende, niet genomen had moeten worden. Het is winst die beter besteed had kunnen worden aan maatschappelijk verantwoordelijke projecten.

Conclusie

Het hedendaagse denken over MAVO houdt verband met drie niveaus van analyse: het *microniveau* waar het gaat om individuen, het *mesoniveau* dat betrekking heeft op organisaties en het *macroniveau* betreffende de samenleving. De theorievorming rondom MAVO van de laatste decennia heeft zich met name geconcentreerd op het micro- en het mesoniveau. Op zichzelf is dat niet vreemd want op deze niveaus spelen de concrete morele problemen die de bedrijfsethiek wil helpen oplossen.

Door de veronachtzaming van het macroniveau kan echter makkelijk het beeld ontstaan dat MAVO niets anders is dan *business as usual plus*. In dit artikel is daarom aandacht gevraagd voor de implicaties van MAVO op het macroniveau. Hierbij hebben we ons met name beperkt tot de theorieën over het kapitalisme. Geanalyseerd is in hoeverre het denken over MAVO verenigbaar is met de gangbare neoklassieke theorievorming over de vrijemarktorde. De analyse beperkte zich tot twee facetten van de neoklassieke theorie: de aannamen achter de legitimatie van de vrijemarktorde en de opvatting over winst. In beide gevallen bleek het denken over MAVO onverenigbaar met de neoklassieke theorievorming.

Dat het denken over MAVO op het macroniveau radicale implicaties heeft, is reeds eerder onder de aandacht gebracht door auteurs als Baumol. Dit artikel wijkt echter op twee punten af van Baumols stellingname. Ten eerste is hier benadrukt dat de radicale implicaties met name de theorie over het kapitalisme betreffen. Voor de praktijk lijken de implicaties meer gematigd te zijn. Ten tweede wordt hier normatief een andere weg ingeslagen dan Baumol. MAVO wordt niet afgewezen vanwege zijn radicale implicaties. In plaats daarvan is gepoogd bouwstenen aan te dragen voor een nieuwe theorie over het kapitalisme. Twee belangrijke kenmerken van de theorie moeten zijn dat de vrijemarktorde moet worden begrepen als een kwetsbare orde en dat er conceptueel ruimte moet worden gecreëerd voor het concept rechtvaardige prijs.

Literatuur

- Albrechts, Y. (1999) Mijn positie geef ik graag op voor een betere kandidaat. Maar of die er is, is weer een andere vraag. *Vrij Nederland* 20 November, pp. 22-23.
- Aquinas, T. (1274/1947) *Summa theologica*. First complete American edition in three volumes (vertaling: *Fathers of the English Dominican province*). New York, Beuziger Brothers.

- Aquino, St. T. (1927) *Summa theologica*. In: A.E. Monroe (red.) *Early economic thought*. Cambridge, Harvard University Press, pp. 53-77.
- Arrow, K.J. (1973) Social responsibility and economic efficiency. *Public Policy* XXI, pp. 303-317.
- Baumol, W. (1975) Business responsibility and economic behavior. In: M. Anshen (red.) *Managing the socially responsible corporation*. Londen, MacMillan, pp. 59-74.
- Baumol, W.J. en S.J. Batey Blackman (1991) *Perfect markets and easy virtue. Business ethics and the invisible hand*.
- Blaug, M. (1992) *Economic theory in retrospect*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Beauchamp, T. (1982/1991) *Philosophical ethics. An introduction to moral philosophy*. New York, McGraw and Hill.
- Buchanan, J.M. (1986) *Liberty, market and state*. Brighton.
- Bussink, M. (2001) Voor de Bühne. *Milieudefensie* XXX/6, p. 33.
- Colletti, L. (1972) *From Rousseau to Lenin. Studies in ideology and society*. New York, Monthly Review Press.
- Dahl, R.A. (1970) *After the revolution?* New Haven, Yale University Press.
- Dahl, R.A. (1986) *Democracy, liberty and equality*. Oslo, Norwegian University Press.
- Dahl, R.A. (1989) *Democracy and its critics*. New Haven, Yale University Press.
- Dempsey, B.W. sj. (1947) Property rights. In: T. Aquinas *Summa theologica*. First complete American edition in three volumes. Vol. III. (vertaling: Fathers of the English Dominican province) New York, Beuziger Brothers, pp. 3357-3365.
- Dempsey, B.W. sj. (1947) Money, price and credit. In: T. Aquinas *Summa theologica*. First complete American edition in three volumes. Vol. III. (vertaling: Fathers of the English Dominican province) New York, Beuziger Brothers, pp. 3366-3374.
- Dempsey, B.W. (1965) Just price in a functional economy. In: J.A. Gherity (red.) *Economic thought. A historical anthology*. New York, Random House, pp. 4-23.
- Dewey, J. (en J.A. Boydston (red.)) (1985) *Ethics. The later works. Volume 7*. Carbondale, Southern Illinois University Press.
- Dodd, E. (1932) For whom are corporate managers trustees? *Harvard Law Review* XXXV, pp. 1145-1157.
- Donaldson, T. (1982) *Corporations and morality*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Donaldson, T. en L.R. Preston (1995) The stakeholder theory of the corporation. Concepts, evidence and implications. *Academy of Management Review* XX/1, pp. 65-91.
- Donaldson, T. (2000) Are business managers 'professionals'? *Business Ethics Quarterly* X/1, pp. 83-94.
- Dore (1983/1992) Goodwill and the spirit of capitalism. In: M. Granovetter en R. Swedberg (red.) *The sociology of economic life*. Boulder, Westview Press, pp. 159-180.
- Drucker, P.F. (1974) *Management. Tasks, responsibilities, practices*. Londen, Heinemann.
- Dubbink, W. (1994) Democratietheorie en de milieuproblematiek. *Filosofie en praktijk* XV/3, pp. 143-164.

- Dubbink, W. (1999) *Duurzaamheid als patstelling. Over de onvriendelijke betrekkingen tussen markt, openbaar bestuur en civil society*. Delft, Eburon.
- Engelen, E. (1995) *De mythe van de markt. Waarheid en leugen in de economie*. Amsterdam.
- Evan, W.M. en R.E. Freeman (1995) A stakeholder theory of the modern corporation. Kantian capitalism. In: W.M. Hoffman en R.E. Frederick (red.) *Business ethics. Readings and cases in corporate morality*. New York, McGraw and Hill, pp. 145-153.
- Fligstein, N. (1991) The structural transformation of American industry. An institutional account of the causes of diversification in the largest firms 1979-1979. In: W. Powell en P.J. Dimaggio (red.) *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago, University of Chicago Press, pp. 311-336.
- Frederick, W.M., J.E. Post en K. Davis (1966/1992) *Business and society. Corporate strategy, public policy and ethics*. New York, McGraw-Hill.
- Friedman, M. (1962) *Capitalism and freedom*. Chicago, University of Chicago.
- Friedman, M. (1970) The social responsibility of business is to increase its profits. *The New York Times Magazine* 13 september.
- Galbraith, J.K. (1958/1991) *The affluent society*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Galbraith, J.K. (1987) *A history of economics. The past as present*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Gauthier, D. (1986) *Morals by agreement*. Oxford, Clarendon Press.
- Goodstein, J.D. (2000) Moral compromise and personal integrity. Exploring the ethical issues of deciding together in organizations. *Business Ethics Quarterly* X/4, pp. 805-819.
- Granovetter, M. en R. Swedberg (red.) (1992) *The sociology of economic life*. Boulder, Westview Press.
- Granovetter, M. (1992) Economic action and social structure. The problem of embeddedness. In: M. Granovetter en R. Swedberg (red.) *The sociology of economic life*. Boulder, Westview, pp. 53-81.
- Habermas, J. (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns* (2 vols.) Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Hayek, F.A. (1948/1980) *Individualism and economic order*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Hayek, F.A. (1976) *Law, legislation and liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*. Londen, Routledge and Kegan Paul.
- Hirschman, A.O. (1992) *Rival views of market society and other recent essays*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Hobbes, T. (en R. Tuck (red.)) (1651/1991) *Leviathan*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hodgson, G.M. (1988) *Economics and institutions. A manifesto for a modern institutional economics*. Cambridge, Polity Press.
- Hoffman, W.M. en J.V. Fisher (1984) Corporate responsibility. Property and liability. In: W.M. Hoffman en J.M. Moore (red.) *Business ethics. Readings and cases in corporate morality*. New York, McGraw-Hill, pp. 142-149.

- Homann, K. (1994) Marktwirtschaft und Unternehmensethik. In: S. Blasche, W. Köhler en P. Rohs (red.) Markt und Moral. Die Diskussion um die Unternehmensethik. Bern, Haupt, pp. 109-130.
- Katz, W.G. (1960) Responsibility and the modern corporation. *Journal of Law and Economics* III, pp. 75-85.
- Keynes, J.M. (1926) *The end of laissez-faire*. Londen, Leonard & Virginia Woolf.
- Kneese, A.V. (1977) *Economics and the environment*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Knight, F.H. (1935/1951) Ethics and economic interpretation. In: *The ethics of competition and other essays*. Londen, George Allen & Unwin, pp. 19-40.
- Knight, F.H. (1935/1951) The ethics of competition. In: *The ethics of competition and other essays*. Londen, George Allen & Unwin, pp. 41-75.
- Koslowski, P. (1986) *Ethik des Kapitalismus*. Turbingen, J.C.B. Mohr/Paul Siebeck.
- Lindblom, C.E. (1977) *Politics and markets. The world's political-economic systems*. New York, Basic Books.
- Luijk, H. van, (1993) *Om redelijk gewin. Oefeningen in bedrijfsethiek*. Amsterdam, Boom.
- Luijk, H. van, en A. Schilder (1997) *Patronen van verantwoordelijkheid. Ethiek en corporate governance*. Schoonhoven, Academic Service.
- Luijk, H. van, (1999) Business ethics in Europe. A tale of two efforts. In: R.E. Frederick (red.) *A companion to business ethics*. Malden, Blackwell, pp. 353-365.
- MacLagan, P. (1998) *Management and morality. A developmental perspective*. Londen, Sage.
- Mansbridge, J.J. (red.) (1990) *Beyond selfinterest*. Chicago, University of Chicago Press.
- McComas, M. (1988) Into the political arena. In: J. Dobbing (red.) *Infant feeding. Anatomy of a controversy 1973-1984*. Berlijn, Springer Verlag.
- Mill, J.S. (en G. Himmelfarb (red.)) (1863/1974) *On liberty*. Harmondsworth, Penguin.
- Noordegraaf, H. en J. van Workum (2000) Zit het kapitalisme in een nieuwe fase? In: H. Noordegraaf en J. van Workum (red.) *Maatschappelijk verantwoord ondernemen. Een nieuwe fase in het kapitalisme*. Kampen, Kok, pp. 7-26.
- Paine, L.S. (1997) (Cases in) *leadership, ethics and organizational integrity. A strategic perspective*. Chicago, Irwin.
- Paine, L.S. (2000) Does ethics pay? *Business Ethics Quarterly* X/1, pp. 319-330.
- Pigou, A.C. (1920/62) *The economics of welfare*. New York, MacMillan.
- Post, J.E., A.T. Lawrence en J. Weber (1999) *Business and society. Corporate strategy, public policy and ethics*. Boston, McGraw-Hill.
- Powell, W. en P.J. Dimaggio (red.) (1991) *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago, University of Chicago Press.
- Robbins, L. (1935) *An essay on the nature and significance of economic science*. Londen, MacMillan.
- Robertson, D.H. (1956/1979) *Economic commentaries*. Westport, Hyperion Press.
- Robinson, J. (1962/78) *Economic philosophy*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Roover, R. de (1965) The concept of the just price. Theory and economic policy. In: J.A. Gherity (red.) *Economic thought. A historical anthology*. New York, Random House, pp. 23-41.

- Samuelson, P.A. en W.D. Nordhaus (1955) *Economics*. New York, McGraw Hill.
- Schotter, A. (1990) *Free market economics. A critical appraisal*. Cambridge (Mass.), Blackwell.
- Schultze, C.L. (1977) *The public use of private interest*. Washington D.C, The Brookings Institution.
- Schumpeter, J.A. (1944) *Capitalism, socialism and democracy*. Londen, George Allen & Unwin.
- Schumpeter, J.A. (1986/1954) *History of economic analysis*. New York, Routledge.
- Sen, A. (1967) Isolation, assurance and the social rate of discount. *Quarterly Journal of Economics* LXXXI, pp. 112-124.
- Sen, A. (1987) *On ethics and economics*. Oxford, Blackwell.
- Sen, A. (1993) Money and value. On the ethics and economics of finance. *Economics and Philosophy* IX, pp. 203-227.
- Smelzer, N. en R. Swedberg (red.) (1994) *The handbook of economic sociology*. New York, Princeton University Press.
- Smith, A. (1991/1776) *The wealth of nations*. Londen, Everyman's Library.
- Steinmann, H. en A. Löhr (1991) *Grundlagen der Unternehmensethik*. Stuttgart, Poeschel.
- Stone, C.D. (1975) *Where the law ends. The social control of corporate behaviour*. New York, Harper en Row.
- Tawney, R.H. (1979/1926) *Religie en de opkomst van het kapitalisme*. Nijmegen, SUN.
- Tisdell, C. (1993) *Environmental economics. Politics for environmental management and sustainable development*. Brookfield, Edward Elgar.
- Tweede Kamer der Staten Generaal, vergaderjaar 1998-1999 (26485) *Maatschappelijk verantwoord ondernemen no 1*.
- Ulrich, P. (1993, 3e druk) *Transformation der ökonomischen Vernunft. Fortschrittsperspektiven der modernen Industriegesellschaft*. Bern, Haupt.
- Ulrich, P. (1997) *Integrative Wirtschaftsethik. Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*. Bern, Haupt.
- Vogel, D. (1975) The political and economic impact of current criticism of business. *California Management Review* XVIII/2, pp. 86-92.
- Vogel, D. (1991) Business ethics. New perspectives on old problems. *California Management Review* XXXIII/4, pp. 101-117.
- Votav, D. en S. P. Sethi (1969) Do we need a new corporate response to a changing social environment? *California Management Review* XII/1, pp. 3-16.
- Walton, C.C. (1967) *Corporate social responsibilities*. Belmont, Wadsworth Publishing Company.
- Weber, M. (1921/1972) *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. (Studienausgabe) Tübingen, J.C.B. Mohr.